

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАЦМЕНСЕЛА МІЖ ГОЛОДОМОРОМ ТА ВЕЛИКИМ ТЕРОРОМ

Попри, здавалося б добру вивченість міжвоєнного періоду, науковці тільки зараз підходять до прикметного дослідження короткого відтинку часу між Голодомором і Великим Терором. Упродовж років він залишався відомим лише в загальних, найбільш страшних, відразливих, прикметах. Депортації поляків та німців Правобережжя, початок «антифашистських» переслідувань у німецьких районах Південної України, процес СБУ — це ті проблемні блоки, на які історики вимушено звертали свою першочергову увагу. Коли ж сусідні карколомні періоди етнічної історії були доволі глибоко вивчені, почали виникати питання іншого характеру: як змінилося життя етнічного селянства в післяголодну епоху? які зрушення спричинили потрясіння часів суцільної колективізації та голодомору в свідомості етнічних громад? яким шляхом розвивалося повсякденне виробниче життя нацменсела? які думки та настрої панували в свідомості етнічних громад у 1934–1936 рр., яким чином вони трактували причини та наслідки голодомору? як змінилося становище жінок та дітей в етнічних громадах після докорінної зміни традиційного етнокультурного середовища внаслідок завершення суцільної колективізації? які механізми забезпечили адаптацію колективної громадської свідомості до наступної хвилі державного терору? чим пояснювалося індиферентне ставлення етнічних громад до масових репресій за етнічною ознакою? в яких пластах тогочасної реальності вибудовувалося беззастережне упокорення свідомості радянського громадянина без залежності від його етнічного походження? і чи було воно таким беззастережним, як це підносила масова культура?

Вже перші спроби вивчення проблематики на конкретному матеріалі¹ засвідчили, що цей період є надзвичайно складним для опрацювання. Ані випробувані роками вітчизняні методика, ані досвід іноземних колег, зокрема, концепти антропологічної історії та історії повсякденності, не відповідають повноцінно тим вимогам, які ставить перед дослідником цей, по суті, перехідний період. Попри те, що розроблена західноєвропейськими вченими методика дослідження повсякденності мало придатна для дослідження радянської історії 1930-х рр., саме реконструкція буденного життя великих соціальних спільнот залишається найбільш перспективним

напрямок історіографічної роботи, який дозволить накласти один на одного два рівновеликі взаємозалежні історичні процеси, одним з яких є трансформація традиційного способу етнічного відтворення, другим – модернізація соціально-економічних відносин та суспільного ладу, під впливом якої, власне, й рухнув традиційний світ доколгоспного селянства в усіх його етнічних різновидах. Додаткової складності окресленому напрямку роботи додає специфічність джерел епохи переходу тоталітарного ладу до свого апогею, оформленого в культі особи та Великому Терорі кінця 30-х рр. Дистанція між реальним станом суспільства, що знаходилося в шоківому стані після пережитої найстрашнішої в його новітній історії катастрофи, та віддзеркаленням його в складових офіційної масової культури й решті історичних джерел, вражає. Власне, відділення «зерен» від «плевелів», офіційних міфів від реальних історичних подій і процесів, штучно тиражованої масової свідомості від справжніх думок реально існуючих соціальних спільнот залишається завданням номер один для сучасного дослідника. Треба додати, що повсякденність пересічного радянського громадянина найменшою мірою можна співвіднести з повсякденністю його закордонних аналогів. На відміну від останніх він існував у системі координат перманентної революційної ситуації, яка не лишала часу на еволюційну тяглість систем виробництва, споживання плодів власної праці, відтворення культури в усіх її соціальних формах. Життя навіть найменш помітного представника суспільства в епоху між початком суцільної колективізації і завершенням Великого Терору (1929–1938 рр.) відбувалося в **щоденній** боротьбі за життя в умовах **щоденно** змінюваних правил гри. Власне, це був цейтнот довжиною в десятиліття, впродовж якого суспільство розрізнених етнічних громад, базоване на багатоукладній економіці, перетворилося на штучно створений конгломерат, що мав однорідний штучно визначений соціальний зріз, під патетичною назвою «радянський народ». Яким чином здійснився цей трансцендентний стрибок, варто придивитись пильніше, зокрема й на прикладі нетривалої за часом «передешки» між Голодомором та Великим Терором.

* * *

Цинічні слова, вміщені в «Правді» й тиражовані регіональною пресою, без тіні сумління відбивали «методи» більшовицького перевиховання народу, задіяні впродовж 1932–1933 рр.: «Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років просту і як сонце ясну істину: щоб стати заможним, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро»². Більшовицькі методи

перевиховання, здавалося, приносили свої перші плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно придивлялася до сусідів — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет зайняли дописи і коротенькі записочки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. «Боротьба за рясний сталінський врожай» перетворилася на нав'язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом для газет національних районів.

Невеличкі замітки, кожна з яких з легкістю могла не просто ускладнити життя своїх «героїв», а поставити його під великий сумнів, висвітлюють буденне життя національних колгоспів. Бор. Гарячий гнівиться з приводу поганого обслуговування читачів «чиновниками» Биківської пошти³, Прохоженко закликає прокуратуру звернути увагу на вимокання льону в колгоспі «Нове життя»⁴, Лупінос Мушкевич «стучить» про негаразди в колгоспі «Червоний прапор» (с. Н.-Завод), дехто «Колгоспник» — на братів Стахальських з колгоспу ім. Сталіна (с. Н.-Майдан), яких звинувачує в шкідництві, пиятиках, прийомі підозрілих гостей (!)⁵, «Комсомолец» скаржиться на роботу рахівника Муляра⁶, Турова сповіщає про продавця кооперативної крамниці, який до 12-ї години спить, а решту часу розважає село грою на гармошці⁷. І т. д., і т. д., і т. д... Не багато — не мало, стукачівські дописи складають $\frac{1}{2}$ газетної шпальти, $\frac{1}{4}$ відводиться під відомості з сіл, $\frac{1}{4}$ — на вісті з-за кордону (на часі — наступ китайської Червоної армії в провінції Хунань, італо-абіссінський конфлікт та вибори до польського сейму).

Як видно з матеріалів місцевої преси, негаразди в польських колгоспах перетворюються на постійний головний біль адміністрації. Міфічні кореспонденти (під псевдо «С.», «С-кий», «С.П», «Колгоспник», «Комсомолец» зазвичай приховувався штатний кореспондент) пишуть про відсутність трудової дисципліни («на роботу виходять всього 6–8 колгоспниць, із яких частина приходить в 10–12 годин», «норми не виробляють. Частина льону віддали для обробітку окремим колгоспницям, а ті працюють, коли мають вільний час», «не всі жінки виходять на роботу», сівба хронічно в стані зриву).⁸ «Колгоспники» колгоспу «Червона Майхерівка» — стучать самі на себе (!) про те, що замість того, щоб прибирати пирій з полів, — йдуть по гриби. Злісний провокатор — П. Моштоляр: не усупільнив майна, не сплатив внесків і відмовляється виходити на роботу⁹.

Доноси завалюють шпальти місцевих газет. На перший погляд, найбільше приводів для них дає Мархлевський район, який все ще пасивно опирається колективізації. Всюди відсутня трудова дисципліна, колгоспники працюють з-під палиці, коні не доглянуті, під час збиральної та засівної масово використовуються корови (!). Намагання селян не переобтяжувати своїх годувальниць кваліфікується в 1935 (!) році як куркульський саботаж¹⁰. Молотьба відбувається неякісно, трудодні записуються невірно, норми виробітку ніхто не знає. «Чомусь усім установлено виробити 150 трудоднів»¹¹.

Не в кращому стані — трудовий дух поляків, задіяних у місцевій промисловості. Мар'янівка, склозавод. — Територія заводу, де працює 380 осіб, завалена сміттям, яке роками не вивозиться, приміщення заповнене димом, брудом та кіптявою, робітники хворіють. Зміни на краще відбулися під час участі в конкурсі за чистоту — вивезли мотлох, у центрі двору насадили клумбу з квітами.¹²

Вкрай актуальним залишається питання антирелігійної боротьби. Преса рясніє закликами наслідувати приклад окремих бригад і колгоспників, які оголошують неділю робочим днем¹³.

Місцеві урядовці проводили відповідні кампанії, агітували виходити на роботу в свята та вихідні. Однак, офіційно створюючи перепони для духовного життя віруючих й відправлення обрядів, самі вони в приватному житті неодноразово ловилися на участі в релігійних діяннях. Мімікрія під радянськість, подвійні стандарти життя перетворилися на визначальну прикмету урядовців місцевого рівня. Показовий опис характерної ситуації, опублікований у газеті Мархлевського району. Йшлося про бригадира, який обіцяв колгоспнику Русецькому стати хрещеним батьком, але водночас переживав про те, що скажуть ударники колгоспу. «Зробимо так, щоб ніхто не знав. Треба ж віддати «Кесарю кесарево, а богу богове. «Треба ж попові жити».

До хати пана отця підійшли, оглядаючись. Вільніше зітхнув наш бригадир Федорчук, коли очутився в самій хаті, і майже вільно почував себе, прикладаючись до ручки. Попервах обійшлося добре, ніхто ж бо не знатиме, весело промайнула думка. Аж гульк — у правому кутку... сховавшись, стояла пара знайомих осіб — голова ... з дружиною секретаря сільради.

Тут нашому Петрові Макаровичу раптом стало душно, по спині покотився піт.

Як це ви сюди попали — питає, тремтячим голосом Федорчук.

Дитину хрестити, — як і ти, — відповіли ті, соромливо. — Не думайте, що активісти наші від сорому втікли, прийшли до ради та організували зорини. Ні, побачення скінчилось на радість пану отцю»¹⁴.

Та не тільки удавана атеїстичність була прикметною рисою місцевої влади: за відступом від релігійних морально-етичних норм слідував відступ чи нехтування нормами більшовицької ідеології. Повідомлення про бюрократизм, моральний розклад, зловживання місцевої адміністрації, як і раніше, — явище звичайне. Щоправда, тепер вони частіше супроводжуються репортажами з судових засідань.

«З суду. В 1934–1935 році Грабовський Адам був парторгом у колгоспі «Серп» Вільвської сільради. Цей парторг замість допомогти в роботі взяв під свій вплив голову колгоспу Величка Михайла. Іноді залякуванням, де просто шахрайством, Грабовський почав творити незаконні справи: безпідставно вилучаючи майно колгоспників, розбазарюючи його та беручи його в свою користь. Мав зв'язок з куркулями, видавав їм різні довідки.

8 серпня народний суд засудив бувшого чл. партії Грабовського Адама за залякування колгоспників, барахольство, зв'язок з куркулями, до позбавлення волі на два роки без поразки в правах. Величка Івана — до примусової праці терміном 1 рік, Величку Михайлові — винести догану з оголошенням в пресі»¹⁵.

Помітні зрушення відбуваються в становищі національного жіноцтва — тієї соціальної категорії, яка раніше фактично перебувала поза впливом радянської влади. До 1934 р. практично все жіноцтво національних колгоспів вже було задіяне у польових роботах. Жінорганізатор колись німецького (в першій половині 30-х рр. сюди підселили росіян з Іваново-Вознесенської області) колгоспу «Роте Фане» із задоволенням відзначала, що жінки працювали нарівні з чоловіками і часто-густо перевершували останніх¹⁶. Проблема утилізації жіночого трудового потенціалу чимдалі ставала більш актуальною, оскільки моральний розклад та дармоїдство чоловіків перетворилися на буденну норму в низці колгоспів. Так, вихід на роботу колгоспників у Ст.-Каранському (грецькому) районі дорівнював 60%¹⁷.

Втім, перепон для притягнення жіночої робочої сили у виробництво зберігалось багато. Найсуттєвішою з них була відсутність у селі, зокрема національному, дошкільних дитячих установ. Офіційні папери звітували про створення нових і нових ясел. Та якими вони були? Ось лише один приклад з життя грецької дітвори: ясла артілі «Незаможник». «Двор весь зарос бурьяном, завален навозом, нет помойной ямы и уборной, разные отбросы выбрасываются тут же около дома, которые, разлагаясь, заражают воздух зловоньем. Помещение под ясли не приспособлено. В каждой комнате устроена печь, значительно сокращающая площадь. Вместо отдельных кроваток для каждого ребенка построены сплошные нары, постельных

принадлежностей и белья нет, и это тогда, когда райздравом для яслей было отпущено 210 метров мануфактуры. Однако эта мануфактура была использована не по назначению. Детям дают кукурузный хлеб и то с перебойми, горячая пища готовится не каждый день»¹⁸.

Не краще становище в єврейських районах. «В колгоспі імені Фрунзе дит'яслами зовсім не керують [...] керівники яслами «винайшли» новий метод обслуговування дітей їжею. Продукти розподіляються по кількості дітей і видаються кожній дитині додому.

Правління колгоспу й керівники яслами повинні розуміти, що ясла є установа, де радянські діти виховуються в комуністичному дусі, й що перетворення ясель на розподільник суперечить цьому вихованню»¹⁹.

Проте, спостерігаються й перші ознаки виходу з глибокої соціально-економічної кризи. Щоправда, вони миготять у мішурі святкових подій, але часом вони справжні, а не удавані, і зачіпають базові основи життя етнічного селянства. На літо — початок осені 1935 р. припали ювілейні торжества в низці національних районів. Трудящі болгарського національного Коларовського району Дніпропетровської області масовим народним святом відзначили 10-ліття району. У святі взяли участь близько 1 000 гостей з національних районів області, делегати болгарського Благоевського району Одеської області та ін²⁰.

На свята та ювілеї будують грандіозні плани на майбутнє: 10 вересня 1935 р. засідання президії Дніпропетровського облпарткому, що відбулося в Коларівці з нагоди 10-ліття району, ухвалило збудувати в районі лікарню, палац піонерів, будинок рад, водолікарню, вирити декілька ставків, посадити 200 тис. (!) дерев і завершити геологічні розвідки в районі Корсак-Могили²¹.

До ювілею єврейський район, який, як відзначалося, носив «високе ім'я Сталіна», отримав привітання від редакції «Дер Емес», промислових підприємств Дніпропетровська і водночас хвалився своїми досягненнями. Пишався він перш за все своїми кадрами: 59 електромонтерів, 70 бригадирів-виноградарів, 7 зоотехніків, 70 ветсанітарів, 91 завідувач МТФ, 220 інспекторів якості, 290 бухгалтерів, рахівників та обліковців, 165 бригадирів польових бригад, 100 комбайнерів і штурвальних, 70 шоферів, 100 снопов'язальників, 200 машиністів, 35 агрономів, 400 бригадирів тракторних бригад.

110 знатних людей Сталіндорфського району — це більшовицьке обличчя єврейської колективізованої спільноти. Своім власним прикладом вони унаочнюють успішне вирішення єврейського питання в Радянському Союзі. «... Завдяки нашій більшовицькій партії, завдяки тебе, дорогий наш

т. Сталін, і тобі від всієї душі, від всіх нас, діток, дружин та матерів, всієї тридцятитисячної армії колгоспників і колгоспниць, трактористів і комбайнерів, техніків, механіків, агрономів, лікарів — всіх і євреїв-переселенців, і євреїв-старожилів колоній, і українців, і німців — висловити тобі справжню колгоспну подяку»²².

Єврейські райони на особливому обліку більшовицького уряду, їх намагаються перетворити на зразкові радянські адміністративно-територіальні одиниці. Одними з перших єврейські колгоспи почали на постійній основі здійснювати силосування кормів²³. Узимку 1934-1935 рр. попри люті морози розпочався монтаж електролінії, яка з'єднала Сталіндорфський район з районною електростанцією, що дозволило механізувати низку сільсько-господарських робіт²⁴. Цифри зростання економіки району тішать: кількість МТФ у 1935 р., порівняно з 1932 р., зросла з 19 до 89 (2 813 та 6 537 голів відповідно), СТФ — з 15 до 90 (3 033 і 7 112 голів відповідно), коней — з 4 794 до 5 535, волів — з 11 до 592. Не лишилося безкорівних господарств, тоді, як у 1932 р. їх було 910²⁵.

Типовий приклад — переселенський колгосп «Озет»: «3 карликових созів виріс один міцний колгосп, який об'єднує 105 господарств, який має хороший кінський парк з 80 голів і 54 лошат, зразкову МТФ з 129 голів, велику вівчарську ферму в 119 голів і свино-товарову ферму». В колгоспі збудована конюшня, короварня і вівчарня. Не забули й про потреби людей: зведений великий клуб, в якому систематично працюють гуртки самодіяльного мистецтва. «Є бібліотека, семирічна школа, дитмайданчик, який охоплює 50 дітей, пошта, медичний пункт й хороша лазня»²⁶. Якщо в 1932 р. в Сталіндорфському районі діяли 48 торговельних установ споживкооперації, в 1935 р. — 60 (охоплювали 14 тис. пайщиків).²⁷ Дистанція дійсно була великою, але якою ціною вона далася!

В пресі єврейських національних районів регулярно вміщувалися матеріали, які мали на меті підвищення рівня агрономічних знань єврейських переселенців. Ентомолог А. Хмара застерезував про загрози при протруюванні посівматеріалу: «Отруту може використати класовий ворог в своїх ворожих цілях [...] При протруюванні сухими порошками цих препаратів - можна не дезинфектувати приміщень, мішків та сівалок...»²⁸.

Започатковуються олімпіади районної самодіяльності, щоправда вони часто-густо виявлялися не такими показними, як у культовій стрічці «Волга-Волга». Секретар Сталіндорфського райпарткому ремствував з приводу фактичного зриву олімпіади керівниками Ларинської сільради та МТС, які представили на олімпіаду осіб, що не мали відношення до колгоспу²⁹. Врешті олімпіада, хоч і без участі Ларинської сільради, відбулася,

перетворившись «в інтернаціональне свято, яке відбило досягнення єврейських та українських колгоспів». Втім, з єврейського репертуару фігурувала лише п'єса «Фармеглехе»³⁰.

Не менш пильно уряд приглядається до життя німців у національних районах, намагаючись використати будь-який інформаційний привід для антифашистської пропаганди. Німецьке за походженням селянство перетворюється на розмінну монету в інформаційній війні більшовицького режиму. 31 липня 1934 р. в німецькому колгоспі «Роте Фане» влаштували мітинг і свято на честь преміювання молотильної бригади Кратера: на «відкритому повітрі» бригадир Кратер отримав патефона, машиніст Рот — ковдру та простирadlo, барабанщиця Фоменко — швейну машинку, вагар Фоменко — костюм, 12-річний (!) зерновоз Рейберт — 40 крб, тракторист Руп — костюм. Премійовані обіцяли завершити молотьбу до 7 серпня³¹.

Україна на 15 вересня достроково виконала план хлібоздачі по всіх видах надходжень, як по колгоспно-селянському сектору, так і по радгоспах. — Звітували ЦК ВКП(б) — Сталіну та РНК — Молотову С. Косіор, П. Постишев та П. Любченко³². Це вже була інша країна з іншим селянством, яке відкинуло ідею випробовування влади на міцність — «хто-кого». Виконати плани хлібозаготівель достроково, незважаючи на власний нужденний стан, причаїтися і потрошку виживати на квасолі й городині, не будячи в більшовицькій владі лютого звіра. На що він здатний, красномовно нагадували позаторішні могили на сільських кладовищах... У майбутньому Україна виконуватиме плани хлібозаготівель тільки достроково.

Провісницею нового етапу в житті обивателя стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю» (25 вересня 1935 р.), яка ввела принцип єдиних цін, замість попередньої системи подвійних: високих комерційних і гарантованих низьких цін на продукти, що розподілялися за картками. З 1 жовтня 1935 р. знижувалися ціни на печений хліб, борошно, зерно, макарони, крупу і рис, а також масові сорти кондитерських виробів. Водночас скасовувалася карткова система постачання м'яса, м'ясопродуктів, жирів, риби, рибопродуктів, цукру, картоплі. Ціни на них встановлювалися відповідно до територіальних поясів. У Донбасі, який був віднесений до 4-го поясу, кілограм яловичини першого сорту мав коштувати 7.60 крб, другого сорту — 6 крб, третього — 5 крб, ковбаса чайна першого сорту — 10 крб, ковбаса любительська — 12 крб, полтавська — 17 крб³³. Для попередження спекуляції норма відпуску м'яса та ковбас встановлювалася на рівні 2 кілограми в одні руки. Стосовно продажу рибних продуктів Одеська область була віднесена до 3-го, решта

України — до 4-го поясу. Тут ціна за кілограм мороженого судака становила 3.60 крб, вобли — 3 крб, мороженої тарані — 2.10 крб, оселедців каспійських — 4.75 крб, оселедців «івасі» — 4.25 крб. Ціни на цукор для України визначалися за 1-м поясом — 4.20 крб за цукор-пісок, 4.60 крб — за рафінад (норма відпуску — 2 кг. на руки). Ціни та ті види кондитерських виробів, які національне та українське селянство часто не куштувало впродовж усього свого життя (печиво, бісквіти, тістечка) знижувалися пересічно на 10%. Масло солоне на Україні (2-й пояс) мало коштувати 14 крб, вершкове — 15.50 крб, маргарин столовий — 10 крб. Для величезної частини обивателів міст і містечок значно важливішими були ціни на картоплю: у Москві за неї правили 30 коп. за кілограм, Києві, Дніпропетровську, Харкові — 35 коп.³⁴

Названа постанова дійсно багато важила в житті нацменівського селянства, і того, яке потроху долало дистрофію та тиф, і того, що переселене з прикордонних районів поволі приживалося на нових місцях. Втім, не заперечуватимемо того факту, що і цей вистражданий селянством владний жест, за який було заплачено мільйонами життів, Кремль не забув використати для власного піару, вкотре нагадуючи народу, хто в домі господар. Країною пройшла нескінченна черга мітингів, присвячених «обговоренню історичної постанови», на яких робітники та колгоспники вітали рішення партії та «мудрого проводу великого вождя т. Сталіна»³⁵. На невеличкому Мар'янівському заводі (Мархлевщина) мітинги тривали 27–28 вересня. Робітник Кость Коваленко з піднесенням зазначав: «Зниження цін на хліб і продукти підвищує реальну зарплатню. Кожний місяць у мене залишиться 35–40 руб., яких я раніш витрачав на хліб і продукти, і я їх використаю на культурні потреби — радіо, патефон і т. інш. — життя стає все кращим». Робітники одностайно зобов'язувалися працювати набагато краще, перевиконувати план, ударно зустріти 18-ту річницю Жовтня, і (!) «... дати 30 000 високоякісних чорнильниць-наливайок на передсвятковий базар у Київ»³⁶.

Хвиля мітингів котилася республікою. Селяни на польових станах мітингують і дякують владі за те, що вона дозволяє їм споживати плоди своєї праці. Життя, здається, потроху налагоджується, входить у розмірний докризовий ритм. Робота — крамниця (або й магазин) — клуб — відпочинок.

Мархлевськ. Здійснюючи постанову РНК і ЦК ВКП(б) про розгортання торгівлі «Волинторг» 2 жовтня відкрив м'ясний ларьок. Ларьок оббитий з середини цератою, вивішено прейскурант нових цін, по яким продається м'ясо. Продаж м'яса провадиться організовано: в одні руки відпускається

не більше двох кілограм, черги немає, продавець швидко і культурно обслуговує покупців. Перший день продано понад 100 кг. свинячого м'яса, передбачається продаж м'яса: волів`його, баранини та телятини³⁷.

Втім, це в місті торгують не лише хлібом, а й булками, тістечками й тортами. В селі радість проста — хліб є. Щоправда, якість його залишає бажати кращого: болгарські (і не тільки) газети повідомляють про те, що хліб грубий і кислий³⁸.

Розбудовується інфраструктура, партія й уряд демонструють свою турботу про трударів.

Хата-родилка відкрита в Мар`янівці. — Велика подяка Сталіну та Постишеву.

Хата-родильня запрацювала в убогому поліському селі Білці. «В молодому садку, між тютюновою плантацією стоїть одремонтований будинок, на дверях табличка: «Пологовий будинок к-пу «Нове життя».

В хаті-родильні п'ять кімнат. Тут приймальня, ванна кімната, передродильня кімната і родильня. Скрізь чистота, ні пилинки, це не казенна палата, в кімнатах затишно, розставлені квіти, висять портрети: Сталіна, Постишева та Крупської. Є тут і всі необхідні медикаменти. Тут жінка знайде і теплу зустріч і культурну допомогу³⁹. ... І народжуватиме під пильним поглядом Сталіна, Постишева та Крупської. А як же, вожді народу поруч із нею навіть у такі інтимні хвилини. Перші очі, які має побачити новонароджений будівничий комунізму, — це очі вождів, які дивляться в саму душу, все розуміють, все знають... Дарма, що новонароджений поки що їх не бачить, вони бачать усе.

З'являються принципово нові заклади, яких раніше не знало національне село — дитячі санаторії. — «У світлій просторій кімнаті група дітей уважно слухає виховательку про ліс, про білочку і жабку. А ось схилились головки над книжкою з малюнками, де намальовані червоноармійці.

Чимало ребят [так у тексті — Л.Я.] весело граються з куклами [так у тексті — Л.Я.]. Деякі виявляють хист до малювання. Розсівшись біля столиків, вони на бумазі виводять різні фігури — малюнки. Дуже люблять всі співати. В особливій пошані у малечі пісні: «Партизанська» та «Рапорт Постишеву».

Сталіна, Постишева, Ворошилова знають всі, до їх авторитету прибігають дуже часто.

Коли, хто не з'їсть свою порцію, його починають умовляти: — їж, бо Постишев не любитиме, бач, як дивиться на тебе — каже одне, показуючи на портрет П. Петровича — З'їж все, бо Волосилов тебе в класну алмію не плийме — каже другий.

Взагалі дитячий санаторій зорганізовано обдумано дбайливо: і денний режим, і чистота, яка весь час підтримується персоналом, різноманітне, смачне меню розраховано на те, щоб дати гарний відпочинок дітям»⁴⁰.

Та вся ця примарна (частіше показна) охайність новостворюваних осередків радянського колективного побуту — лише одна сторона дійсності. Вже давно працює маховик репресій: помітних поляків поодиночі й групами заарештовують, багато з них проходять у справі СБУ, їхні родичі вже здогадуються, що значить «без права листування». Водночас із розбудовою інфраструктури радянського прикордоння розпочинаються масові переселення польських родин — спочатку у внутрішні райони республіки. Пробне виселення 750 польських родин з Мархлевського уряду «успішно» здійснене в березні 1935 р. Секретар РПК Е. Завадський рапортує Київському обкому КП(б)У, що «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади»⁴¹.

Далі більше: впродовж року постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з Мархлевського району 300 господарств» (5 вересня 1935 р.); «Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (16 жовтня 1935 р.), «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги» (25 листопада 1935 р.), яка накреслювала переселення 6–7 тисяч господарств навесні 1936 р. вже за межі України, мурують підґрунтя державної політики масових депортацій за етнічною ознакою. Подальше визначення долі неблагонадійних етнічних груп (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами політбюро ЦК КП(б)У (17 січня 1936 р., 15 березня 1936 р.) та РНК СРСР (28 квітня 1936 р.).

Поміж тим, ані переселенці, ані оточуюче населення — ні пари з вуст. Справа загалом буденна, нікого вона, здається, не дивує — цілком у контексті масових трудових міграцій. Все це — в загальних інтересах, це потрібно країні, в цьому є якийсь великий сенс.

Весь рік розбитий на ударні десятиденки, місячники. Ударництво охоплює не тільки окремих людей: змагаються цехи, бригади, сільради, національні райони. Труд з буденної повсякденної рутини, здається, перетворюється на сенс життя мільйонів людей. Проте, це лише агітка. Насправді труд — тяжкий, виснажливий, без вихідних і свят — це свого роду «білий квиток»: «ударники» потрібні владі — їх обходять репресії. Той, хто може працювати, поки ще отримує свою пайку — у вигляді можливості жити.

Далеким від райського залишалось життя дітей. У 1935 р. вони в останній раз розпочали навчальний рік 10 вересня. Постанова РНК СРСР і

ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» регламентувала засади роботи оновленої школи. — Навчальний рік тривав тепер з 1 вересня: у перших трьох класах — до 1 червня, у 4–7 класах — до 10 червня, 8–10 класах — до 20 червня. Зимові канікули тяглися з 30 грудня по 10 січня, весняні — протягом 6 днів.

У союзних республіках (крім РСФРР), автономних республіках та неросійських школах РСФРР з п'ятого класу допускався додатковий шостий урок на тиждень (загалом таких днів було 2) для вивчення російської мови і літератури⁴².

Преса рясніла привітаннями дітей з початком нового року, закликала суворо дотримуватися дисципліни⁴³, вчителі давали підвищені зобов'язання, вміщуючи свої обіцянки під заголовками «Учбовий рік зустріну весело й бадьоро», «Педагогічна праця — цінна й почесна», «Найбільшим моїм бажанням — виховати гідну зміну комсомолу». Діти ділилися своїми мріями про майбутнє: вони прагли стати вчителями, лікарями та інженерами.

У відповідь на постанову скликаються батьківські збори, де вчителі звітують про освітню роботу, докладають про нововведення - у школі запровадили вивчення фізики. Діти радіють. Усюди створюється видимість того, що школа є ділом цікавої захопливої співпраці вчителів, дітей та батьків. «14 вересня ми скликали збори батьків. Разом з учителями обговорили готовність нашої школи до навчального року й хибі перших днів роботи.

Батьки обіцяли допомогти школі і своїм дітям в роботі, тут же заключили умову на соцзмагання по цьому питанню.

Шкільне свято ми провели дуже добре. Батьки — ударники й ударниці колгоспу — принесли своїм дітям подарунки, вимагаючи від них добре вчитися, бути охайним і т. ін.

Подарунки були різні: були свитки на зиму, гроші на виписку газет, червоні зірки, портрет Леніна, конфети, зубний порошок. Діти перед всіма обіцяли виконати вимоги батьків, постанову партії про школу.

І це були не тільки слова, ми маємо тепер 100 проц. відвідування»⁴⁴.

Навантаження дітей у школах з національними мовами викладання було вищим за звичайні школи: скажімо, в польських 4-х класах 5-ть уроків на тиждень було чотири рази, тоді, як згідно з новою постановою припускалося тільки 2 рази на тиждень. Втім, це було не найбільшою проблемою національних шкіл: як і раніше питанням № 1 були матеріальні негаразди, відсутність навчальної літератури. Невеликий приклад: «... Школі не хватає підручників з хімії, математики. З історії немає жодного підручника».⁴⁵

Загалом, школи національних меншин відчутно відставали від українських по всіх напрямках. Перманентні зміни в підходах до «реформування мов» (причому всіх без винятку) в контексті цілковитої відсутності відповідної матеріально-технічної бази перетворювали більшовицькі культурні реформи на прожекти, а роботу національної школи на суцільний хаос. Потерпаючи від невідповідності власної кваліфікації проголошуваним завданням, намагаючись самотужки дати дітям відповідний обсяг знань, вчителі національних шкіл не мали можливості впливати на ці, деструктивні для національних культур, процеси. Оцінюючи досвід викладання урумської мови в старогнатівській школі, вчитель В. Салчі, зазначив, що перехід на національну мову викладання підвищив інтерес дітей до навчання, щоправда, робота доволі копітка, оскільки дітям доводилося вивчати багато нових слів задля збагачення мови. Надто ускладнювала діяльність вчителя відсутність підручників для шостого класу практично з усіх профільних дисциплін. Наприкінці своєї замітки В. Салчі в завуальованій формі («... крім того, я сам ще недостатньо працюю над собою»⁴⁶) визнав, що вчителі потерпали від недостатнього словникового запасу (точніше, — від неспівпадіння кримсько-татарської та урумської мов).

Лишаються реальністю й суто робочі негаразди. Про недостатню увагу до шкіл та їхню неготовність до нового навчального року йдеться в низці публікацій, зокрема, в статті Б. Фаєрмана та Літман «Колгоспи повинні допомогти школі». Серед названих ними проблем — незавершеність ремонту, відсутність палива, нестача навчальних посібників, дефіцит ліжок і матраців в гуртожитках⁴⁷.

До газет пишуть кожен про своє. Вчителі про те, що півтора місяці не отримують зарплати. Учні — про те, що школа не виконує постанову партії і переобтяжує учнів заняттями⁴⁸. Діти, певне, доволі екзальтовані — вони пишуть до газет і дають настанови самому Наркомосу. Учні Гарштейн та Шпіцберг з Новобродської школи обурюються: «Ми, школярі, хочемо подивитись дитячі кінофільми, але у нас не пропускають дитячих фільмів, і ми ходимо в кіно на фільми, які іноді нічого корисного нам не дають. До того ще квитки для нас дуже дорогі.

Невже не можна таки наросвіті подумати про наше культурне виховання і добитись для нас дитячих фільмів?»⁴⁹.

Діти, як і раніше, експлуатуються нарівні з дорослими членами колгоспів. Зона їхньої особистої відповідальності перед партією — фронт боротьби з ховраками. «... Піонери Цибульській Олександр і Шлегель Яків за зразкову роботу по боротьбі з ховраками премійовані на районному зльоті молоді.

Цибульській — учень 4-го класу Альтнасауської школи — в колгоспі ім. Мануїльського на 1-е червня убив 2 000 ховрахів і за шкурки одержав 700 карб. грішми. Товариш Нідер преміював його велосипедом.

Шлегель Яків — учень 3-го класу Вейнауської школи — в колгоспі ім. Косіора на 1-е червня убив 1 987 ховрахів і за шкурки одержав 600 з лишнім карбованців грішми і від товариша Нідера премію — педальний автомобіль.

Обоє вони хотять разом убити 4 500 (!) ховрахів»⁵⁰.

Восени 1935 р. приказка «жити стало краще, жити стало веселіше» поволі втілюється й у другій своїй частині. Повсюди скликаються й проводяться районні та обласні зльоти художньої самодіяльності. Кожен колгосп намагається відтворити місцевий аналог фільму «Волга-Волга».

Об'яви на кшталт: «До уваги всіх індивідуальних виконавців колгоспної художньої самодіяльності. 4 серпня 1935 р. на 9 годин ранку райоргкомітет по підготовці та переведенню олімпіади скликає злот всіх індивідуальних виконавців (співів, танців, гармоністів, скрипачів та інших) для відібрання кращих на обслуговування ювілейних свят та для надсилання на обласну колгоспну олімпіаду»⁵¹, — тиражують усі районні газети.

Під знаком підготовки до 5-ї річниці району комсомольська організація Лошкарівської МТС організувала жіночу волейбольну команду. Крім того існує футбольна команда⁵².

Село потроху приходиться до тями після страшних голодних років, хоча постачання селян товарами першої необхідності, зокрема, одягом залишається вкрай незадовільним. Фактично, сільпо пустопорожні, крім сірників, солі та алюмінієвих кухлів на полицях нічого нема⁵³. Однак, селом вечорами вже лунають пісні: до райських кущів, як до неба, але це вже й не очевидне пекло.

В номерах газет національних районів за 1 січня 1936 р. — жодної згадки про Новий рік — натомість тексти соцдоговорів. 24 поросяти з кожної свиноматки — мірило новорічного щастя будь-якої колгоспниці. «До нових перемог!»,^{54x} — закликають передовиці.

«Жити стало краще, жити стало веселіше». Вислів Й. Сталіна намертво в'їдається в свідомість радянського селянства, перетворюючись на прислів'я. Газети друкують сімейні бюджети, де селяни підраховують до копійчки прибутки і видатки, ніби вирішуючи домашнє завдання з математики. «За 1935 рік я з жінкою виробили 495 трудоднів», — рахує мешканець Сталіндорфського району. — «Одержали на них 17 центнерів хлібу і 1 400 карбованців. З свого власного городу зібрав 20 центнерів картоплі, 40 центнерів буряків, крім інших городніх продуктів і прибутків,

що одержав від своєї корови і курей. Придбав я в цьому році для себе і для сім'ї веломашину за 380 карб., хромові та прості чоботи, костюм і різні дрібні речі. Хата моя електрифікована. Передплачую обласну і районну газети». ⁵⁵

Відомості з сільських продмагів живописали картину багатіючого села. В 1934 р. в Молочанську продано 15 патефонів, в 1935 р. — 42; велосипедів відповідно 0 — 95. «Багатіти не соромно!» — дзвонять газети. Пройшло лише п'ять років, і влада дозволила тим, хто вижив у голодоморі, думати, що вони можуть сподіватися на щось, крім ліжко-місця в комунарському гуртожитку. Село щиро відзивається на гасло всією своєю простою замордовою душею. Воно згоджується працювати в колгоспах не за страх, а за совість.

Монументально виглядає фото скотного двору колгоспу ім. К. Лібкнехта (Молочанський район) — велике показове господарство в традиціях німецького тваринництва — великі довгі стайні під одним дахом, прямокутний двір, білені стіни, акуратні шибки, дах — критий черепицею ⁵⁶. Село багатіє, білішає обличчям. Величезну роль у вибудовуванні нових орієнтирів життя відіграє рух ударників. Так, січневі номери газети. «За більшовицькі колгоспи» вітали стахановців Г.Д. Фрея, І.М. Зенгера, Е.Я. Гаурта та І.Д. Кононенка з присудженням орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора ⁵⁷. Свої «знатні люди» є в кожному районі: їх обличчя тиражують з номера в номер, вони усюди — і на ланах і на зборах, їх обирають у місцеві ради, вони їздять на Всесоюзну сільськогосподарську виставку і, повертаючись звідти в гарних пальтах з хутряними воротами, розповідають про Сталіна.

Замість колишніх різдвяних свят, про які ані пари з вуст, наче їх ніколи не було, — ударні будні. Влаштовуються так звані «стаханівські дні». «На роботу вийшли всі, навіть колгоспниці Екк, Зельберт, які не тільки зимою, а і влітку не виходили на роботу. Жінок розбили на ланки по 3 чол. поставили в'язати снопи, (двоє в'яжуть, одна нагрібає солому), чоловіки — косили і в'язали камиш». Результати: зв'язано 20 тис. снопів з соломи та 2 тис. — з комишу, що мало затримати сніг на площі в 90–100 га. В'язальниці снопів з соломи виконали за 8 годин 300% норми, чоловіки — 250%, а стахановці Сафронов і Барабаш — на 300 і 250%. Треба не просто запроваджувати стаханівські дні, а перетворити їх на стаханівські п'ятиденки. Тоді орієнтири району — 120 пудів хліба з га та 3 500 (!) літрів молока з корови — втіляться в життя» ⁵⁸.

Неймовірно, але не тільки на трудовій ниві заповзятливі німці трималися попереду інших національних районів. Лікарі Орловської

лікарні втілюють в життя заклик тов. Сталіна про турботу про живу людину — вони оволоділи технікою знеболювання пологів і допомогли колгоспницям Коваленко, Фернау, Штенберг перетворити народження дитини на приємну процедуру⁵⁹.

Отож, світлий комуністичний рай не за горами. Якщо вже пологові муки навчилися долати, то й решта не проблема. «Колгоспні частівки»⁶⁰ живописали радості щасливого колгоспного життя.

«Орем трактором на полі,
Запрягаєм і волів.
Заробив я у колгоспі
П'ятсот двадцять трудоднів.
Буде в мене і корова,
Бо колгосп телицю дав,
Я ударно робив влітку,
Марно дня не прогуляв.
Заробив я сам на полі
П'ятсот двадцять трудоднів
І на них я сам одержав
Триста сорок сім пудів.
Над столом дідусь схилився,
Слуха радіо з Москви,
У колгоспі він ударник,
Живе радо, без нудьги.
Тепер досить в мене їсти
І державі є продать,
Куплю чоботи, галоші,
Є й пальто на що придбать.
Над вікном висить краватка,
Та Марусин там куток,
Над столом вона схилилась
На «відмінно» вчить урок»⁶¹.

Для підкріплення високої гордості радянського громадянина за свою велику батьківщину в масовій свідомості тиражувалися, нав'язливо вправляючись у голови колгоспників, відповідні думки. По-перше, «гнівні» викриття гітлерівської брехні про становище радянських німців. Як правило вони підписувалися колективно. За приклад може слугувати замітка «Не досягне Гітлер і його свора своєї мети», підписана за дорученням колгоспних зборів 10 особами⁶².

По-друге, друкуючи веселі «колгоспні частівки», преса поруч, не соромлячись «нагадувала» про те, як тяжко живеться трударям інших країн. «Їх життя тяжке і безрадісне, ще гіршим воно буде в новому році. Говорять цифри й факти... 2 400 000 чоловік вмерло від голоду в усьому світі за 1934 рік.» — зловтішалася преса, замовчуючи, що голодомор 1932–1933 рр. уніс в одній лише Україні значно більше за весь капіталістичний світ.

Не кращим виставлялося життя польських робітників. Середній заробіток лодзинського ткача, який працює на 4 верстатах, складає 20–25 злотих на тиждень. Робітниці отримують 8–10 злотих на тиждень, що, за висновками радянських репортерів, дає можливість родині з 4–6 осіб харчуватися хлібом та рідкою юшкою⁶³. Радянська дійсність вимальовується незрівнянною антитезою лякалкам з закордоння. В Країні Рад — не криза, а всенародне трудове піднесення, народи країни щільними шеренгами крокують у багате радісне життя. Під стать загальному трудовому маршу й свідомість народженої у голодоморі нової радянської людини. — Вона мріє про одне: працювати, працювати, працювати. 24 години на добу, 365 днів на рік мурувати базис комунізму. Відпочинемо потім, коли настане перемога комунізму у світовому масштабі.

25 лютого 1936 р. президія Благоївського РВК ухвалила наступний план конкурсу на кращу сільраду: з лютого по листопад — конкурс між сільрадами за високий врожай; з березня по грудень — конкурс між сільрадами з розвитку соціалістичного тваринництва, молодняку, зміцнення кормової бази; з квітня по листопад — на краще культурно-побутове обслуговування села; з квітня по грудень — по збереженню житлового фонду та благоустрою⁶⁴. Цілком відповідно сторінки газет рясніли підвищеними нормами соціалістичних зобов'язань колгоспників, а також болгарок, які присягали «допомагати своїм чоловікам, братам, близьким у тяжкій боротьбі за рекордний врожай в колгоспі та боротьбі за заможне щасливе життя»⁶⁵.

Кожне 8 Березня ставало приводом згадати про докорінну зміну становища жінки. *Молочанський район*: Марія Шефер — член українського уряду, стахановка Обоззаводу Сьомкіна дає 2 000% виконання плану, Флерко Ніна довела удої від корови Мімоза до 35 літрів на день, телятниця Берта Гренерг домоглася середньодобового приросту ваги в 1 010 грамів. У районі 320 жінок — членів сільради, 150 жінок — членів депутатських груп, 32 жінки — керівника депутатських груп, 2 жінки — голови сільради, 9 жінок — заступників голів сільрад, 12 — заступників голів колгоспів, 5 бригадирів рільницьких бригад, 12 бригадирів тваринницьких бригад, 9 завідувачок МТФ, 38 ПТФ, 12 ланкових, 9 трактористок, 3 штурвальниці,

1 шофер, 6 зоотехніків, 5 агрономів, 55 медпрацівників, 109 вчителів (від загальної кількості 224 осіб). У 1936 р. в районі діяли 64 сезонні дитячі ясла (на 3 148 дітей)⁶⁶.

Тій же меті підпорядковані «сталінські походи» та соціалістичні змагання між національними районами. Молочанський район у березні 1936 р. вступив у змагання з Ваннівським (німецьким) районом Азово-Чорноморського краю. Система заохочень учасників змагань продумана й прописана з бухгалтерською педантичністю: занесення на обласну мармурову Дошку пошани 55 кращих колгоспів та 5 кращих радгоспів, опублікування в обласній газеті «Зоря» почесного списку переможців сталінського походу, для преміювання — 10 легкових автомашин, меблювання квартир 100 кращих голів колгоспів, бригадирів, трактористів тощо, кошти на електрифікацію в 1937 р. десяти колгоспів, на організацію п'яти звукових кінотеатрів, 20 духових оркестрів.⁶⁷

Не менш помпезно тепер відбуваються підготовка та святкування 1 Травня. Про Великдень жодної згадки, навіть у критичному ключі. Створюється враження, що пам'ять про нього вщент стерта з ментальності етнічного селянства. Натомість, підготовка до 1-го Травня триває цілий місяць: «Колгоспники артїлі імені Косіора в готуванні до 1 Травня об'явили декадник чистоти з 5 по 15 квітня і змагаються за кращий колгоспний двір, город і хату.

Правління колгоспу виділило для преміювання гроші та вівці. Колгоспники 1-ї бригади (Дурлах) б'ються за перші премії; вони кладуть цеглові тротуари, поправляють забори, вирівнюють вулицю, чепурять горіща». «В колгоспі «Гігант» впорядковують новий парк, озеленюють вулиці, алеї і двори.

Бригади кінчають до свят всі весінні роботи, колгоспники одержать авансом по 30 копійок на трудовень».

«В колгоспі імені Дзержинського (Пришиб) чистять двори, кладуть тротуари, сажають дерева; особливо дбають за здоровий санітарний стан дит'яслів.

Члени комісії Минько, Бабинова, Сологуб, Любченко та Маслич зобов'язались, щоб до 1 травня кожний двір був з тротуаром, був би чистий, озеленений»⁶⁸.

Втім, свята у сільських громадах закінчувалися швидко. Нескінченна робота, яка мала проходити ударними темпами, поглинала життя людей. Власне, весна-літо-осінь селянина переважно минали в полі. До польових станів перемістився центр діяльності владних структур та партійних осередків. Влада тепер дбає про те, щоб робсила була вгодована, і пильно наглядає за її психологічним станом.

Селяни поки що не криються у висловленні свого невдоволення дрібними негараздами. Вони активно пишуть до місцевої преси, намагаючись вплинути на недбалих керівників дрібного гатунку. «Правління колгоспу ім. Дзержинського скупердяжничать на громадським харчуванні на збиральній. Щодня тут варять борщ, галушки, затірку і навпаки затірку, галушки, борщ, і кожного сніданку, обіду й вечері по одному якомусь з цих блюд. За весь час тільки двічі варили компот», — гнівиться колгоспник Юрченко. — «Правлінню колгоспу треба організувати для колгоспників краще харчування і більшу турботу проявляти про людей»⁶⁹.

Правління колгоспів зі свого боку запевняють у невпинному зростанні життєвого рівня сільських трударів і демонструють зростання матеріально-технічної бази господарств. Найкращі досягнення — в німецьких колгоспах Дніпропетровщини⁷⁰.

Досі — в 1936 р. — вишукують і знаходять куркульів. Бородін М.П. з 6-ти свиней пригнав тільки 4, решта — втекли⁷¹. Причина зрозуміла — куркуль. Нав'язливий стан селянської свідомості пояснюється просто. — Проблем ще дуже багато, а покарання за них вагомі. Треба виставляти персонально відповідальних за ці проблеми, аби до громади/народу не застосували принцип колективної відповідальності. Виселені з Житомирщини та Київщини поляки й німці живуть тут — поруч, і всім зрозуміло, як радянська влада ставиться до непокірних. Отож, пересічні колгоспні негаразди намагаються вирішити в робочому порядку. Газети закликають і попереджають своїми заголовками: «Ситі корма — худобі. Немає догляду. Не турбуються про коней. В саду росте бур'ян. Немає культури. Культура на збиральній. Навести порядок в облікові трудоднів. Продукти пропадають [в їдальні протухнув бичок — Л.Я.]». Загалом замітки своєрідної «колгоспної варті»⁷² займають майже всю 4-ту полосу.

Наприкінці вересня Молочанський райвиконком повідомляв громадян, що в районі з'явилися вовки і закликав мисливські бригади організувати відсіч хижакам⁷³. Загалом тварини цікавили пресу не менше за людей. Цілі розвороти районних газет присвячувалися статтям про кращих представників тваринного світу, яких готували на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Тут і рекордистка корова «Нюрочка»: 1930 року народження з Коларовського району, вищий добовий удій — 47,8 кг., жива вага 585 кг. Бугай «Воєдило», який народився 1932 р. в племгоспі ім. К. Лібкнехта від рекордсменки «Вікторії» і «Баскета» по лінії «Прем'ера» і «Бенца», жива вага 1 172 кг. — рекордсмен по червоно-німецькій породі. Використо-

увувався, як зазначалося, на пункті штучного запліднення, став батьком більше 500 голів у колгоспах та 100 — в племгоспі⁷⁴.

Були й менш щасливі тварини, яким не повезло з родоводом. «На території Альтнассауської сільради на ниві колгоспу ім. Куйбишева у десяти кроках від шляху на Гохштедт вже більш двох тижнів лежить здохлий кінь.

Хто був хазяїном цього коня невідомо, але це не може служити будь-яким виправданням для голови сільради Пфейфера і голови колгоспу Шульца, які вчасно не приймають мір усунення розповсюдження зарази»⁷⁵.

Не менше, а можливо більше, проблем з розмноженням виникає у людей. З початку червня триває обговорення законопроекту про заборону абортів. Т-ка Шнель пропонує заборонити переривати вагітність жінкам, які ще не мають 3-х дітей. Несподівано широкий резонанс обговорення набуває в болгарських селах. Видно, це була насущна проблема. Тоді, як лікар Вирік доводив шкідливість абортів для організму жінки, вчитель Ів. Мавлевський зазначав, що матеріально утримувати родини, де більше 8-ми дітей, надзвичайно складно, а тому аборти треба дозволити, водночас збільшивши строк (до 5-ти років) ув'язнення за кримінальні аборти. Задрипниченко висловлювалася за дозвіл робити аборти жінкам, які мали більше 4–5 дітей. Вона ж виступала за збільшення штрафу при розлученні з 50 до 200–300 руб.⁷⁶ Колгоспниця Михайлова Кіровської сільради — мати 9-ти дітей — виголошувала цілковиту підтримку законопроектові, зазначаючи, що кожна жінка повинна мати не менше 5-ти дітей. Разом з тим вона вказувала на те, що в проекті не визначена міра допомоги держави матерям, що виховували дітей до 5-ти років. Адже умови соціалізації підростаючого покоління на селі, де дошкільні установи залишалися екстравагантно рідкісним явищем, були значно складнішими за міські. Нагадаємо, що згідно із статусом артілі вагітна жінка мала право на місячну відпустку до та після пологів, під час якої їй нараховувалася половина середньої заробітної плати. Решту часу матір новонародженого не мала жодних переваг у колгоспі⁷⁷.

Сільські садочки на загал перебували в жахливому стані. Ось як описана дитяча установа с. Ульянівка, колгосп ім. 1 Травня. «Дітей в дитсадку систематично не миють, спать кладуть на солому в клуню. Це очевидно для того, щоб фізично загартувати дітей.

Але для чого стіни будинка, де міститься дитсадок, обвішані образами, а під ними розвішані революційні гасла? Невже для того, щоб загартувати мозги дітворі?»⁷⁸

На складні проблеми жінки-колгоспниці звертала увагу Марія Косва — вдова, матір 8-ми дітей, яка пропонувала внести в законопроект статті про підтримку багатодітних матерів-удовиць⁷⁹.

Врешті, не очікувано, проте закономірно, кампанія стала приводом для суспільного обговорення тривожної трансформації сімейно-шлюбних відносин та міжособистісних взаємин, які нічим не регламентувалися. Послідовно знищуючи традиційний шлюб, влада натомість не забезпечувала жодних соціальних гарантій дітям з неповних сімей, перетворюючи їх на заручників вкрай складної ситуації. Синякова Анна, скаржилася на чоловіка, який розлучився з нею і вигнав з дому на 6-у місяці вагітності. Безхатню жінку, що втратила родинне вогнище, та її ще не народжену дитину «кинуло» також і правління артілі «15-летие ВЛКСМ», яке не надало їй жодної допомоги з зароблених раніше трудовнів⁸⁰.

Загалом, становище жінок у колгоспах було найменш захищеним. Яскравим унаочненням реальних перспектив колгоспниці є лист Вікторії Шацілової, молодій дівчині-комсомолки. Зміст його в цілому банальний: в 1930–1934 рр. працювала в колгоспі, комсомольською організацією та управою колгоспу була відправлена на курси трактористок, вернулася до колгоспу, працювала, восени 1934 р. застудилася, захворіла на запалення легенів, яке перейшло в туберкульоз. Далі перетворилася на інваліда, цілком не потрібного колгоспові. Писала до райкому комсомолу, аби допоміг вилікуватися і повернутися до роботи на тракторі.⁸¹

Так, у виснажливій роботі без жодних соціальних гарантій (переважна більшість колгоспів була просто не спроможною утримувати непрацездатних) минало життя колгоспниць. Та, крім самовідданої праці, держава у післяголодні роки прагла від них більшого — без упину працюючи, вони мали відновити популяцію «робсили» після голоду 1932–1933 рр. Аби заохотити жінок до народження нових будівничих соціалізму, газети пояснюють шкоду передчасного переривання вагітності та пропагують досвід роботи зразкових ясел. На першій полосі — фото відділу грудних дітей при зразкових яслах № 200 у Москві. — Діти в слинявчиках, на спеціальних стільцях, навколо щасливих дітлахів — іграшки, на підвіконні — квіти. Доволі сучасне фото⁸², але воно жодною мірою не стосується життя в нацменселах України. Буття жіноцтва тут залишається на загал складним сплавом дорадянських обов'язків в родинному колі та вимушеного ударництва на виробництві. Саме тому, що сполучити надвисокі навантаження в житті простої трудівниці було вкрай складно, народжуваність не зростає, поміж жінок, поруч з рухом ударниць, міцнішає коло тих, які їх ненавидять.

«Не змінюють своєї поведінки колгоспниці артїлі ім. Гаврилова, Артеменко Олександра, Котуна Одарка та Сардак Марія. Вони агітують проти стаханівського руху, систематично нападають на стахановок колгоспу, опльовують, дискредитують їх прилюдно і особливо на кращих стахановок Озерець Євгенію, Корнуну Пріську та Мілер Емму.

Так вони зробили черговий напад на них 30.08. з лайкою «чорти, заїдають людей, їм більше всіх треба, і не наїдяться ніколи за тією роботою, все спішать, щоб рано роботу розпочати» і т. інш., взивали та лаяли найбруднішими словами»⁸³. Звичайно, це були голоси «ледарів та родичів засуджених».

Трансформація повсякденного життя етнічного селянства під ударами модерної епохи набирала обертів, незважаючи на супротив поборників традиціоналізму. Разом із технікою в село прийшов новий ритм трудових процесів, який прискорював навколо себе всі інші ритми життєдіяльності. Ударники масово пересідали на рувери, за ними тяглися решта. З дива на звичайне явище перетворилися автомобіль та мотоцикл. Літак — вже не пекельний пристрій, а прекрасна червона машина, на якій улюбленець народу В. Чкалов творить великі подвиги. Село вчиться співіснувати з технікою і забезпечувати себе від усіх тих загроз, які вона в собі приховує. В жовтні газета Молочанського району повідомляла про трагічну загибель голови артїлі Дмитра Чорного, який підірвався під час переливання пального. Відзначаючи, що під час загибелі Чорного декілька колгоспників були покалічені, обласний виконком через пресу сповіщав колгоспи та МТС про правила зберігання пального⁸⁴.

У жовтні 1936 р. відбулася конверсія (обмін) облігацій державної позики. В низці сіл вона була перетворена на чергове радянське свято. Так, Альт-Касауська сільрада провела її з духовим оркестром, «в усіх колгоспах красувались лозунги, які пояснювали значення і завдання конверсії». Кожен колгоспник приніс облігацій на 62–100 крб. У колгоспах Тіфен-бруньської сільради обміняли облігацій на 40 360 крб, Орловської сільради — 108 тис. крб, працівники держустанов та службовці району — понад 100 тис. крб.⁸⁵ — Радянські газетярі пишуть, що це — свідчення підтримки влади селянами. Водночас зрозуміло, що перш за все це — метод позаекономічного визиску трударів села, яким авансом виплачували по 30 коп. на трудовень і, водночас, вилучали грошову масу у формі всілякого роду облігацій та поборів під час масових громадсько-політичних кампаній.

Централізованого планомірного характеру набуває робота в дитячому середовищі. Держава тепер не тільки експлуатує дітей на боротьбі з

ховрахами та бур'яном, а й ширить країною досвід діяльності дитячих установ Москви та Ленінграда. Одним із перших Палац піонерів і жовтенят відкривається в Молочанську. Він розміщується в триповерховій будівлі, певне націоналізованій⁸⁶. З його відкриттям 15 жовтня 1936 р. піонерів та учнів Молочанського району вітали в пресі секретар обкому КП(б)У та голова облвиконкому Федяєв. Палац мав «14 чистих, прекрасно оформлених великих кімнат. В кімнаті жовтенят всілякі іграшки, [...] попід стінами кімнати дитячі меблі, килими [...] 4 піаніно, 3 скрипки, струнний оркестр, різні іграшки: як педальний автомобіль і інш. [...] гуртки: музичні (піаніно і скрипка), струнний, балетний; фото, радіо, шашечний, шаховий, художній, літературний [...] гарна бібліотека [...] агролабораторія [...] автотракторна лабораторія, де кипітиме робота юних техніків, гуртки авіамоделістів і фотоаматорів і різні допоміжні майстерні». Перші 10 тис. крб на устаткування палацу отримали за розпорядженням Хатаєвича. Подяка висловлювалася також Е. Нідеру, О. Рейфштейну, тов. Рабкіну⁸⁷ — ударникам, які взяли діяльну участь у відкритті дитячої установи.

Німецькі райони Південної України багатіють, народ обростає добром, ударники — учасники всіляких зльотів вже непогано вдягнені, позують перед фотокамерами в гарних пальтах та хутряних шапках. Вони мало нагадують забитих селян зі світлин часів розкуркулювання, вони більше схожі на «червоних директорів». Трапляються вже й світлини усміхнених жінок, вони набрали колишньої округлості, деякі навіть гарно зачесані. Це переважно сільські вчительки.

Потроху адаптуються переселенці. Вони мовчать і про причини того, як вони опинилися в Східній Україні, і про те, як це відбувалося. Удавано радіють і дякують уряду за турботу. «Я хочу передати свою радість. Сам я та батько мій з Західної області, але в Молочанський район до Македону я прибув в 1934 році. В Західній області я за все життя не бачив стільки хліба та ще пшениці, скільки на Україні за цей час. А як ми погано жили за царату! Батьки завжди заробляли, а я пас скот у куркуля, тільки за те, що впроголодь жив. Їв чорний житній хліб видавцем.

А тепер я сам маю за 1-е півріччя 50 пудів пшениці, багато овочів горюдини й фрукти; купую хату за 500 руб. Якби мені хто раніш сказав, що я житиму в достатках, я не повірив би. Так не жив ні батько мій не дід»⁸⁸.

В листопаді преса вибухає новиною дня — громадянська війна в Іспанії. Постає з попелу ідея всесвітньої пролетарської революції. Шпальта з дня в день тиражують фото іспанських бійців, їхніх дружин та дітей, статті-репортажі з полів бойовищ. Радянський народ забуває про своє і охоплений великим поривом інтернаціональної солідарності. Розпочинаються кампанії

збору коштів і харчів для героїчних жінок і дітей республіканської Іспанії, Долорес Ібарурі. Восени 1936 р. селянам нав'язують систему відрахувань на допомогу дітям і жінкам Іспанії: вони були різними — для службовців половина денного заробітку; школярі звітували, що зібрали 15 карбованців; колгоспники перераховували половину трудовня; жінки збирали зі свого боку, хто 11 кг. борошна, хто одержину⁸⁹.

Передчуття близької війни стає виразнішим. Молодь рветься до Іспанії - навести врешті лад в Європі. Всі готуються стати гідними червоними бійцями. Не відстає й старше покоління. Ідеї тотальної мобілізації всеохоплюючі. 20 грудня 1936 р. з ініціативи Сталіндорфського партосередку відбувається похід у протигазах. У ньому взяли участь 29 кращих людей району: 8 членів сільради, 5 голів колгоспів, 19 активістів (серед них 51-річний Шпігельбурд з колгоспу «Біробіджанець», 44-річний бригадир Мільман та доярка Пархомиць Одарка). Загалом в організації ТСО перебуває 200 осіб, всі акуратно сплачують членські податки.⁹⁰

На сусідніх шпальтах розгортається трагічна діарама троцькістсько-зинов'євської справи. Народ обурений і закликає уряд покарати зрадників великої лєнінської ідеї смертю. Тут же розміщений проект Конституції — найдемократичнішої в світі, народ його обговорює і радіє своєму щастю. Так, побиваючи «внутрішніх ворогів», творячи текст формальної Конституції, пориваючись на революційні барикади Іспанії, нацменсело, в якому не вщухають перманентні чистки, судилища та йдуть вже масові переселення, підходить впритул до Великого Терору 1937–1938 рр.

---

¹ Див. наприклад: Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>; Бруль В. (Геттінген) Депортированные народы в Сибири (1935–1965 гг.). Сравнительный анализ // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html>; Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2010.

² Правда. — 1935. — 16 сєнтября; За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 29 верєсєня.

³ Бор. Гарячий. «Чиновники» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтєня.

⁴ Прохоженко. Свідомо знищують льон // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтєня.

⁵ Колгоспник. Відсутня класова пильність // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтєня.

⁶ Комсомолец. Рахівник Муляр обдурює колгоспників // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁷ Турова. «Веселий кооператор» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁹ Колгоспники. Моштоляр злісно підриває дисципліну в к-пі // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

¹⁰ Назаренко. Кулацький опір в використанні корів // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹¹ Нема боротьби за цінність трудодня // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹² За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹³ Федоренко. Беріть приклад з т. Козловського // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

¹⁴ І нашим, і вашим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.

¹⁵ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

¹⁶ Алимova. Когда великая сила в действии // Вперед (Ст. Карань). — 1934. — 7 августа.

¹⁷ Вперед. — 1934. — 3 августа.

¹⁸ Караманиц. У Хазнаферова — ясли не в почете // Вперед. — 1934. — 3 августа.

¹⁹ Колгоспник. Не ясла, а розподільник // Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 1 серпня.

²⁰ Вісті. — 1935. — 4 серпня, 10 вересня.

²¹ На праздника в Коларовка // Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.

²² Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²³ Мануїленко. Закладено 85 тонн // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁴ Ясно світить лампочка Ільїча // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁵ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁶ Від злиднів до щастя // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁷ Наші успіхи вирішили люди // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁸ А. Хмара. Серйозно взятись за протруювання посівматеріалу // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁹ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

³⁰ Обридько. Олімпіада відбулася з великим успіхом // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

³¹ Вперед. — 1934. — 5 серпня.

³² За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 19 вересня.

³³ Більша частина території України була віднесена до 3-го поясу постачання м'ясом та м'ясопродуктами, де ціни на аналогічні види продукції були меншими пересічно на 20 коп. за кілограм.

³⁴ За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

³⁵ Там само. — 1 жовтня.

³⁶ Мілевська. Життя стає все кращим // За більшовицький наступ. — 1 жовтня.

³⁷ С.П. Торгівля м'ясом без карток // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

³⁸ Комунар (Благоєво). — 1935. — 19 септемари.

³⁹ Пергамнік. Хата-родильня // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁴⁰ С.П. Мархлевський дитячий санаторій // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁴¹ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 52.

⁴² За більшовицький наступ. — 1935. — 19 вересня.

⁴³ «В основу правил поведінки учнів покласти суворе й свідоме додержання дисципліни, ввічливе ставлення до викладачів, товаришів і старших, прищеплення культурних навиків, дбайливе ставлення до шкільного і громадського майна, а також заходи рішучої боротьби з виявами хуліганства і антигромадськими вчинками серед дітей» (3 постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)) // За більшовицький наступ. — 1935. — 10 вересня.

⁴⁴ Хамайко. Ми виконаємо постанову партії про школу; Ходорівка Н.С. Школа // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁴⁵ П. Неухильно виконувати постанову партії про школу // За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

⁴⁶ В. Салчи. На своем родном языке // Вперед. — 1934. — 19 септября.

⁴⁷ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 18 серпня.

⁴⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 27 вересня.

⁴⁹ Там само. — 4 жовтня.

⁵⁰ Два на район // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 23 червня. — Зважаючи на те, що формою звітності за знищених ховрахів були шкурки тваринок, зідрані ними власноруч, важко уявити ментальність цих доблесних вояків зі шкідниками.

⁵¹ Ленінський шлях. — 1935. — 3 серпня.

⁵² Там само. — 1935. — 18 серпня.

⁵³ М. Комісар. Запити збільшились, а одягу немає // Ленінський шлях. — 1935. — 18 серпня.

⁵⁴ Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.

- ⁵⁵ Чех Грицько. Мій баланс // Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ⁵⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ⁵⁷ Там само. — 4 січня. З 64 орденоносців Дніпропетровщини тільки 4 мали німецькі прізвища.
- ⁵⁸ Мокштадт. Стаханівський день в колгоспі // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 4 січня.
- ⁵⁹ Ломоносов. Обезболювання пологів // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ⁶⁰ Записав в артілі «Гігант» (Молочанський район) Данильченко.
- ⁶¹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ⁶² Там само. — 1936. — 23 січня.
- ⁶³ Там само. — 1936. — 11 січня.
- ⁶⁴ За провеждане конкурса на съветите през 1936 година // Комунар (Благоєво). — 1936. — 29 февруари.
- ⁶⁵ Жените и близките на трактористите се задължават // Комунар. — 1936. — 29 февруари.
- ⁶⁶ Для порівняння — в 1934 р. 42 ясел опікувалися 1 933 дітьми. — Див.: За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 8 березня.
- ⁶⁷ Про проведення 1936 року обласного Сталінського походу за високий урожай. З постанови облвиконкому та обкому КП(б)У // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 березня.
- ⁷⁸ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 17 квітня.
- ⁶⁹ Юрченко. Гарні харчі — в поле // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 18 липня.
- ⁷⁰ Голова правління колгоспу «Роте Фане» Зудерман. Звіт німецького колгоспу «Роте Фане» т. Хатаєвичу // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ⁷¹ Кулак нищить колгоспне майно // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ⁷² За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 22 липня.
- ⁷³ Там само. — 1936. — 2 жовтня.
- ⁷⁴ Там само. — 1936. — 11 жовтня.
- ⁷⁵ В. Не дати зараз розповсюджуватись // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 2 жовтня.
- ⁷⁶ Фуклев, Стоянов П. Говорят работниците по просветата // Комунар (Благоєво). — 1936. — 11 юни.
- ⁷⁷ Михайлова. Всека жена треба да има не по-малко от 5 деца // Комунар. — 1936. — 11 юни.
- ⁷⁸ Ейсмонт. Виховання на виворот // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

⁷⁹ Коева Мария Ив. На майката-вдовица не е отделено внимание // Комунар. — 1936. — 11 юни.

⁸⁰ Издевателство над жената-колхозничка // Комунар. — 1936. — 24 август.

⁸¹ За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

⁸² Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 3 червня.

⁸³ С.-Петрушенко. Дискредитують, опльовують стахановців // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 13 вересня.

⁸⁴ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.

⁸⁵ Діно Г. Конверсію закінчили // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.

⁸⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.

⁸⁷ Директор палацу Плоткіна. Велика турбота партії про дітей // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.

⁸⁸ П.В. Сичіков. Моя радість // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.

⁸⁹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 28 вересня, 11 жовтня.

⁹⁰ Ленінський шлях. — 1936. — 24 грудня.